

نگاهی دیگر به سکه های ولایت عهدی امام رضا^(ع)

حسن رضائی باغبیدی

استاد دانشگاه تهران و عضو پیوسته‌ی فرهنگستان زبان و ادب فارسی

مقدمه

هارون‌الرشید (خلافت: ۱۷۰ - ۱۹۳ ق) در سال ۱۷۵ ق پسر پنج‌ساله‌ی خود محمد امین را به جانشینی برگزید. سپس در سال ۱۸۲ ق موضوع جانشینی عبدالله مأمون را بعد از محمد امین، و در سال ۱۸۳ ق موضوع جانشینی قاسم مؤتمن را بعد از عبدالله مأمون مطرح کرد که در سال ۱۸۶ ق قطعی شد. بر برخی از درهم‌های هارون الرشید، امین «ولی عهد المسلمین» (محمدیه^۲، ۱۷۶ - ۱۹۳ ق؛ ری، ۱۷۹ ق؛ ارمینیه، ۱۷۹ - ۱۹۳ ق؛ بلخ، ۱۸۱ - ۱۸۶ ق) و مأمون «ولی ولی عهد المسلمین» (رافقه، ۱۸۳ ق؛ بلخ، ۱۸۵ - ۱۹۰ ق؛ مرو، ۱۸۶ ق؛ معدن الشاش، ۱۸۹ - ۱۹۰ ق) خوانده شده است. پس از مرگ هارون‌الرشید، امین (خلافت: ۱۹۳ - ۱۹۸ ق) با نادیده گرفتن وصیت پدر، جانشینی مأمون و قاسم را لغو کرد و پسر خردسالش موسی را به

ص: ۱

۱. درهم (جمع: دراهم؛ نیز در سوره‌ی مبارکه‌ی یوسف، آیه‌ی ۲۰) ریشه در واژه‌ی یونانی δραχμή دارد که در یونان باستان به سکه‌های تهره‌ی بزرگ گفته می‌شد. این واژه مشتقی از ریشه‌ی δραχ- «به چنگ آوردن» است و معنی اصلی آن «یک چنگ، یک مشت» بوده (نیز نک: ماندل ۲۰۰۲: ۳؛ پورداد ۱۳۳۱: ۲۷۰)، اما بعدها به عنوان واحد وزن و سرانجام به عنوان واحد پول به کار رفته است. این واژه‌ی یونانی به صورت drahm به فارسی میانه (مکزی ۱۹۷۱: ۲۷) و به صورتهای «درهم» و «درم» به فارسی نو نیز راه یافته است (نیز نک: جفری ۱۹۳۸: ۱۲۹-۱۳۰). وزن درهم‌های عباسی حدود ۲/۹۷ گرم یا اندکی کمتر بود (آلبوم ۲۰۱۱: ۴۹). برخی از درهم‌های مأمون که در سالهای ۱۹۹-۲۰۳ ق در فارس و مرو ضرب شده‌اند، حدود ۴/۱۵ گرم وزن دارند (همو: ۵۵).

۲. شایان ذکر است که در اواسط سال ۱۴۸ ق نام ری به محمدیه تغییر یافت (نیز نک: مایلز ۱۹۳۸: ۳۱؛ آلبوم ۲۰۱۱: ۶۳). بررسی تولیدات دوازده ضرابخانه‌ی مهم در صد سال نخست خلافت عباسی نشان می‌دهد که در آن زمان ضرابخانه‌ی محمدیه زایاترین ضرابخانه پس از ضرابخانه‌ی مدینه‌السلام بوده است (نیز نک: نونان ۱۹۸۶: ۱۶۳).

جانشینی برگزید. مأمون نیز که در آن زمان والی همه‌ی سرزمینهای ایرانی شرق همدان بود، به نشانه‌ی اعتراض بر درهم‌هایی که در استانهای تحت فرمانش ضرب می‌کرد، نام برادر را به عنوان خلیفه نمی‌آورد (نیز نک: باسورث ۱۹۷۵: ۹۲). بر برخی از این درهم‌ها چنین نوشته شده است: «مما امر به الامیر المأمون ولی عهد المسلمین عبدالله بن امیرالمؤمنین» (بخارا، ۱۹۳ - ۱۹۴ ق؛ بلخ و سمرقند و مرو و نیشابور و هرات، ۱۹۳ - ۱۹۵ ق؛ زرنج، ۱۹۳ - ۱۹۷ ق؛ طبرستان، ۱۹۴ ق؛ محمدیه، ۱۹۴ - ۱۹۵ ق). برخی از درهم‌ها نیز با این عبارت ضرب می‌شد: «مما امر به الامام المأمون ولی عهد المسلمین عبدالله بن امیرالمؤمنین» (بخارا و سمرقند، ۱۹۴ - ۱۹۵ ق؛ بلخ و محمدیه و هرات، ۱۹۵ ق).

مأمون پس از پیروزی بر برادر در سال ۱۹۸ ق خود را بر درهم‌هایش «الخلیفه المأمون» نامید. پس از آن به تدریج تغییراتی در سکه‌ها پدید آورد. یکی از تغییرات مهم افزودن دومین نوشته‌ی پیرامونی بر روی سکه‌ها بود که این عبارت قرآنی را شامل می‌شد: «الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله» (بخشهایی از آیات ۴ و ۵ سوره‌ی مبارکه‌ی روم). این عبارت قرآنی احتمالاً به یاد پیروزی مأمون بر برادرش امین بر سکه‌ها نقش بست. این عبارت نخست بر درهم‌های ضرب مرو در سال ۱۹۸ ق دیده می‌شود و به تدریج کاربرد آن در ضرباخانه‌های دیگر فراگیر می‌شود: در ضرباخانه‌های اصفهان و فارس از سال ۲۰۱ ق، در ضرباخانه‌ی سمرقند از سال ۲۰۲ ق، در ضرباخانه‌ی نیشابور از سال ۲۰۳ ق، در ضرباخانه‌های کوفه و مدینه‌السلام از سال ۲۰۴ ق، در ضرباخانه‌ی محمدیه از سال ۲۰۶ ق، در ضرباخانه‌های رافقه و هرات از سال ۲۰۸ ق، در ضرباخانه‌ی زرنج از سال ۲۱۰ ق، در ضرباخانه‌ی ارّان از سال ۲۱۷ ق، و در ضرباخانه‌ی ارمینیه بر برخی از درهم‌ها از سال ۲۱۸ ق (نیز نک: الهیری ۱۹۹۳: ۶۴ - ۶۵، ۷۴؛ آلبوم ۲۰۱۱: ۵۴ - ۵۵). افزودن این عبارت بر حاشیه‌ی دینارها از سال ۲۰۷ ق به بعد سبب شد که قطر دینار از حدود ۱/۸ سانتیمتر به حدود ۲/۱ سانتیمتر افزایش یابد (الهیری ۱۹۹۳: ۷۰).

ص: ۲

۱. دینار (نیز در سوره‌ی مبارکه‌ی آل عمران، آیه‌ی ۷۵؛ جمع: دنانیر) ریشه در واژه‌ی یونانی بیزانسی δηνάριον (χρυσου) دارد که خود برگرفته از ترکیب لاتینی denarius nummus «سکه‌ی ده‌دهی، سکه‌ی اعشاری» است (نیپرگ ۱۹۷۴: ۶۲). واژه‌ی لاتینی denarius مشتقی است از deni «ده‌دهی، اعشاری»، از decem «ده» (نیز نک: جفری ۱۹۳۸: ۱۳۳-۱۳۵). این واژه در فارسی میانه نیز به صورت dēnār به کار رفته است (مکینزی ۱۹۷۱: ۲۶).

یکی دیگر از تغییرات مهم که در زمان خلافت مأمون در سکه‌ها پدید آمد، تغییر نوع خط کوفی بود (باکاراک ۲۰۰۶: ۱۵ - ۱۶) که در نتیجه‌ی آن حروف کوفی از شکل زاویه‌دار، که در خوشنویسی «مَبسوط» خوانده می‌شود، به شکل انحنادار، که در خوشنویسی «مُسْتَدیر» خوانده می‌شود، درآمد (هایدیمان ۲۰۱۰: ۱۶۴). این سبک جدید نگارش حروف کوفی نخست بر درهم‌های ضرب سال ۲۰۶ ق در مدینه‌السلام دیده می‌شود و به تدریج در ضربخانه‌های دیگر نیز به کار گرفته می‌شود: در ضربخانه‌ی مرو از سال ۲۱۲ ق، در ضربخانه‌ی دمشق از سال ۲۱۴ ق، در ضربخانه‌ی مصر از سال ۲۱۵ ق، در ضربخانه‌های سمرقند و شاش از سال ۲۱۷ ق، و در ضربخانه‌ی محمدیه از سال ۲۱۸ ق (نیز نک: الهیری ۱۹۹۳: ۶۲ - ۶۳؛ آلبوم ۲۰۱۱: ۵۴). کاربرد این نوع خط بر دینارها، نخست بر دینارهای ضرب سال ۲۰۷ ق که احتمالاً در مدینه‌السلام ضرب شده‌اند، دیده می‌شود. این نوع خط از سال ۲۱۴ ق بر دینارهای ضرب مصر نیز به کار گرفته شد (الهیری ۱۹۹۳: ۶۹ - ۷۰).

سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا^(ع)

مأمون در سال ۲۰۱ ق برادرش قاسم مؤتمن را از ولایت‌عهدی عزل و امام رضا^(ع) را از مدینه به خراسان دعوت کرد و او را «ولی عهد المسلمین» نامید و فرمان داد تا نام مبارک آن حضرت را بر درهم‌ها ضرب کنند. درهم‌های مزین به نام امام رضا^(ع) از سال ۲۰۲ تا ۲۰۵ ق در این ضربخانه‌ها ضرب می‌شد: مرو (۲۰۲ ق)، سمرقند (۲۰۲ - ۲۰۳ ق)، محمدیه (۲۰۲ - ۲۰۴ ق)، اصفهان (۲۰۲ - ۲۰۵ ق)، نیشابور (۲۰۳ ق)، و فارس (۲۰۳ - ۲۰۴ ق) (آلبوم ۲۰۱۱: ۵۵). وزن این درهم‌ها، مانند دیگر درهم‌های عباسی، حدود ۲/۹۷ گرم یا اندکی کمتر است. شایان ذکر است که امام رضا^(ع) در سال ۲۰۳ ق به شهادت رسیدند؛ از این رو، ضرب سکه به نام آن حضرت در سالهای ۲۰۴ ق (در محمدیه و اصفهان و فارس) و ۲۰۵ ق (در اصفهان) باید دلیلی داشته باشد. یک دلیل می‌تواند این باشد که مأمون می‌خواست همچنان علاقه‌ی خود را به آن حضرت نشان دهد و بدین طریق دل شیعیان را به دست آورد. دلیل دیگر می‌تواند این باشد که قالبهای این درهم‌ها را قبلاً در سال ۲۰۳ ق ساخته بودند و نمی‌خواستند این قالبها بدون استفاده رها شود (نیز نک: عقیلی ۱۳۵۴: ۷۵ - ۷۷).

ص: ۴

نمونه‌ی درهم مزین به نام امام رضا^(ع)، ضرب مرو، ۲۰۲ ق

نوشته‌ی زمینه‌ی روی سکه: لا اله الا الله، وحده لا شریک له، المشرق
نخستین نوشته‌ی پیرامونی روی سکه: بسم الله، ضرب هذا الدرهم بمرو سنه اثنتین و مائتین
دومین نوشته‌ی پیرامونی روی سکه: الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله
نوشته‌ی زمینه‌ی پشت سکه: الله، محمد رسول الله، المأمون خلیفه الله، مما امر به الامیر
الرضا ولی عهد المسلمین علی بن موسی بن علی بن ابی طالب، ذوالریاستین^۱

ص: ۵

^۴ اخیراً موجی برای کتاب‌نویسی، و در واقع کتاب‌سازی، به راه افتاده و افراد ناآگاه و غیرمتخصص به خود اجازه می‌دهند در باره‌ی هر چیز بنویسند و اظهار نظر کنند. این گونه کتابها غالباً پر از اشتباهات گوناگون هستند. در دو نمونه از این کتابها، نویسندگان محترم مدعی شده‌اند که بر سکه‌های دوران ولایت‌عهدی امام رضا^(ع) چنین نوشته شده است (زیر اشتباهات خط کشیده شده است): «مما امر به الامام المامون للخلیفه المسلمین علی بن موسی الرضا بن علی بن ابی طالب، ذوالریاستین» (حیدرآبادیان ۱۳۸۹: ۱۰۳)؛ «محمد رسوالله، المامون خلیفه الله، مما امر به امیر الرضا ولی عهد المسلمین علی بن موسی بن علی بن ابیطالب، ذوالریاستین» (نیک‌گفتار ۱۳۸۹: ۳۷-۳۸).

نوشته‌ی پیرامونی پشت سکه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره
المشرون

منظور از «المشرق» که در پایین زمینه‌ی روی سکه نوشته شده، ایران و دیگر سرزمینهای شرقی خلافت اسلامی است. شایان ذکر است که گاه بر سکه‌های اسلامی برای نمایاندن منطقه‌ای که سکه در آنجا ضرب شده، از واژه‌های «العراق»، «المغرب» و «المشرق» استفاده شده است. «العراق» بر مدینه‌السلام، مرکز خلافت عباسی، و شهرهای پیرامون آن، «المغرب» بر انبار و سرزمینهای شمال آفریقا، و «المشرق»، چنان که پیشتر گفته شد، بر ایران و دیگر سرزمینهای شرقی دلالت می‌کرد (نیز نک: قوچانی ۱۳۸۳: ۲۰۷).

منظور از «ذوالریاستین» که در پایین زمینه‌ی پشت سکه نوشته شده، فضل بن سهل سرخسی، وزیر مأمون، است. نام «ذوالریاستین»، به تنهایی یا به همراه نامهایی دیگر، بر بسیاری از سکه‌های دوران خلافت مأمون نقش بسته است: همچون دینارهای ضرب مدینه‌السلام (۱۹۸-۲۰۴ ق)، مصر (۱۹۸-۲۰۶ ق)، و واسط (۲۰۰-۲۰۲ ق)؛ درهم‌های ضرب مرو (۱۹۸ ق)، بلخ و هرات (۱۹۸-۱۹۹ ق)، مدینه‌السلام و نیشابور (۱۹۸-۲۰۳ ق)، بصره (۱۹۸-۲۰۴ ق)، اصفهان و سمرقند و محمدیه (۱۹۸-۲۰۵ ق)، رقه (۱۹۹ ق)، رافقه و مصر (۱۹۹-۲۰۰ ق)، کوفه (۱۹۹-۲۰۴ ق)، زرنج و معدن بجنیس (۱۹۹-۲۰۵ ق)، واسط (۲۰۰ ق)، فستات و مکه (۲۰۱-۲۰۲ ق)، ارمنیه (۲۰۲-۲۰۵ ق)، و فارس (۲۰۳-۲۰۴ ق)؛ و برخی از فلس‌های مسی ضرب بُست (۲۰۲ ق). نام «ذوالریاستین» بر همه‌ی درهم‌های مزین به نام امام رضا^(ع)، جز برخی از درهم‌های ضرب سال ۲۰۲ ق در سمرقند، دیده می‌شود.

در درهم‌های مزین به نام امام رضا^(ع) که در سال ۲۰۴ ق در محمدیه ضرب شده‌اند، به جای دومین نوشته‌ی پیرامونی روی سکه، یعنی به جای «الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله»، شش حلقه در

ص: ۶

^۵ فلس (جمع: فلوس) برگرفته از واژه‌ی لاتینی فُلِس (follis) است که نام رایج‌ترین سکه‌ی مسی در امپراتوری بیزانس (روم شرقی) بود. وزن فُلِس در زمان حکومت امپراتور یوستینیان (Justinian) اول (۵۲۷-۵۶۵ م) حتی به ۲۵ گرم نیز می‌رسید، اما در زمان حکومت امپراتور کُنستانس (Constans) دوم (۶۴۱-۶۶۸ م) وزن آن تقریباً ۳ گرم بود (گریسن ۱۹۹۹: ۱۸-۱۹).

فواصل معین قرار داده شده است. در این درهم‌ها، نوشته‌ی زمینه‌ی پشت سکه نیز کوتاه‌تر شده و بدین صورت درآمده است: «الله، محمد رسول الله، المأمون خلیفه الله، مما امر به الامیر الرضا ولی عهد المسلمین، ذوالریاستین» (نیز نک: ملکزاده‌ی بیانی ۱۳۵۴: ۴۹ - ۵۰).

به روایت تاریخ بیهقی (ص ۱۸۱)، نام امام رضا^(ع) علاوه بر درهم، بر دینار نیز نوشته می‌شد. از سوی دیگر، در برخی از منابع جدید (مثلاً: سهیلی خوانساری ۱۳۵۴: ۷۹؛ شریعت‌زاده ۱۳۹۰: ۱۶۸) دینارهایی مزین به نام امام رضا^(ع) معرفی شده است. حتی در برخی از موزه‌ها، مثلاً موزه‌ی ملک، نمونه‌هایی از این دینارها به نمایش درآمده است. واقعیت این است که روایت تاریخ بیهقی را شواهد سکه‌شناختی تأیید نمی‌کند. اکنون ثابت شده که تا پیش از سال ۲۲۰ ق، یعنی زمان خلافت المعتصم بالله (۲۱۸ - ۲۲۷ ق)، دینار در هیچ یک از ضرابخانه‌های شرق ایران ضرب نمی‌شده است (الهبیری ۱۹۹۳: ۶۸)؛ بنا بر این، همه‌ی دینارهایی که تا کنون به نام آن حضرت معرفی شده یا در موزه‌ها نگهداری می‌شود، از جمله دینار موجود در موزه‌ی ملک، جعلی هستند.

نمونه‌ی درهم‌های مزین به نام مبارک امام رضا^(ع)

رو: لا اله الا الله، وحده لا شريك له، المشرق بسم الله، ضرب هذا الدرهم بمدينة اصبهان سنة اثنيتين و مائتين الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله پشت: الله، محمد رسول الله، المأمون خليفه الله، مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب، ذوالرياستين محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون	 ضرب اصفهان، ۲۰۲ ق
رو: لا اله الا الله، وحده لا شريك له، المشرق بسم الله، ضرب هذا الدرهم بسمرقند سنة اثنيتين و مائتين الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله پشت: الله، محمد رسول الله، المأمون خليفه الله، مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب، ذوالرياستين محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون	 ضرب سمرقند، ۲۰۲ ق
رو: لا اله الا الله، وحده لا شريك له، المشرق بسم الله، ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة اثنيتين و مائتين الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله پشت: الله، محمد رسول الله، المأمون خليفه الله، مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب، ذوالرياستين محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون	 ضرب محمدیه، ۲۰۲ ق

رو: لا اله الا الله، وحده لا شريك له، المشرق
بسم الله، ضرب هذا الدرهم بمرو سنة اثنتين و
مائتين
الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح
المؤمنون بنصر الله
پشت: الله، محمد رسول الله، المأمون خليفه الله، مما
امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن
موسى بن على بن ابى طالب، ذوالرياستين
محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره
على الدين كله و لو كره المشركون

ضرب مرو، ۲۰۲ ق

رو: لا اله الا الله، وحده لا شريك له، المشرق
بسم الله، ضرب هذا الدرهم بسمرقند سنة ثلاث و
مائتين
الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح
المؤمنون بنصر الله
پشت: الله، محمد رسول الله، المأمون خليفه الله، مما
امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن
موسى بن على بن ابى طالب، ذوالرياستين
محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق
ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

ضرب سمرقند، ۲۰۳ ق

رو: لا اله الا الله، وحده لا شريك له، المشرق
بسم الله، ضرب هذا الدرهم بمدينه اصفهان سنة
اربع و مائتين
الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح
المؤمنون بنصر الله
پشت: الله، محمد رسول الله، المأمون خليفه الله،
مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على
بن موسى بن على بن ابى طالب، ذوالرياستين
محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق
ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

ضرب اصفهان، ۲۰۴ ق

رو: لا اله الا الله، وحده لا شريك له، المشرق بسم الله، ضرب هذا الدرهم بالمحمدیه سنه اربع و مائتین پشت: لله، محمد رسول الله، المأمون خليفه الله، مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين، ذوالریاستین محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون	 ضرب محمدیه، ۲۰۴ ق
رو: لا اله الا الله، وحده لا شريك له، المشرق بسم الله، ضرب هذا الدرهم بمدینه اصفهان سنه خمس و مائتین الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله پشت: لله، محمد رسول الله، المأمون خليفه الله، مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين علی بن موسی بن علی بن ابی طالب، ذوالریاستین محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون	 ضرب اصفهان، ۲۰۵ ق

ص: ۱۰

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین، تاریخ بیهقی (دیبای دیداری: متن کامل تاریخ بیهقی)، به کوشش محمدجعفر

یاحقی و مهدی سیدی، تهران، ۱۳۹۰.

پورداد، ابراهیم (۱۳۳۱)، «پول»، هرمزنامه، تهران، ص ۲۳۳ - ۲۷۴.

حیدرآبادیان، شهرام (۱۳۸۹)، مهرهای ایران باستان و سکه‌های اسلامی، تهران.

سهیلی خوانساری، احمد (۱۳۵۴)، «سکه‌ی ولایت‌عهدی امام رضا علیه السلام»، گوهر، ش ۲۵، ص ۷۸ -

شریعت‌زاده، سید علی‌اصغر (۱۳۹۰)، سکه‌های ایران‌زمین: مجموعه‌ی سکه‌های مؤسسه‌ی کتابخانه و موزه‌ی ملی ملک از دوره‌ی هخامنشی تا پایان دوره‌ی پهلوی، تهران.

عقیلی، عبدالله (۱۳۵۴)، «توضیحی بر مقاله‌ی سکه‌ی ولایت‌عهدی حضرت رضا علیه السلام»، گوهر، ش ۲۵، ص ۷۵ - ۷۷.

قوچانی، عبدالله (۱۳۸۳)، گنجینه‌ی سکه‌های نیشابور مکشوفه در شهر ری، تهران.
ملکزاده‌ی بیانی (۱۳۵۴)، «سکه‌های حضرت ثامن الائمه»، معارف اسلامی، ش ۲۱، ص ۳۹ - ۵۴.
نیک‌گفتار، احمد (۱۳۸۹)، مختصری از پیشینه‌ی سکه‌های تاریخی ضرب شده در خراسان، مشهد.

ص: ۱۱

Album, S. (۲۰۱۱), Checklist of Islamic Coins, ۳rd ed., Santa Rosa.

Bacharach, J. L. (۲۰۰۶), Islamic History through Coins: An Analysis and Catalogue of Tenth-Century Ikhshidid Coinage, Cairo.

Bosworth, C. E. (۱۹۷۵), 'The Tāhirids and Ṣaffārids', The Cambridge History of Iran, vol. ۴, ed. R. N. Frye, Cambridge, pp. ۹۰-۱۳۵.

Grierson, Ph. (۱۹۹۹), Byzantine Coinage, ۲nd ed., Washington.

El-Hibri, T. (۱۹۹۳), 'Coinage Reform under the 'Abbāsīd Caliph al-Ma'mūn', Journal of the Economic and Social History of the Orient, vol. ۳۶, no. ۱, pp. ۵۸-۸۳.

Heidemann, S. (۲۰۱۰), 'Calligraphy on Islamic Coins', in: The Aura of Alif.

The Art of Writing in Islam, ed. J. W. Frembgen, Munich, pp. ۱۶۱-۱۷۱.

Jeffery, A. (۱۹۳۸), The Foreign Vocabulary of the Qur'ān, Baroda.

MacKenzie, D. N. (۱۹۷۱), A Concise Pahlavi Dictionary, London.

Miles, G. C. (۱۹۳۸), The Numismatic History of Rayy, New York.

Mundell, R. A. (۲۰۰۲), The Birth of Coinage, Department of Economics,

Columbia University, New York.

Noonan, Th. S. (١٩٨٦), 'Early 'Abbāsīd Mint Output', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. ٢٩, no. ٢, pp. ١١٣-١٧٥.

Nyberg, H. S. (١٩٧٤), *A Manual of Pahlavi*, Wiesbaden, vol. II.